

FILOZOFIA (ETIKA) ŽIVOTA MARTINA RÁZUSA

VASIL GLUCHMAN, Inštitút filozofie a etiky FF PU, Prešov

GLUCHMAN, V.: The Philosophy (Ethics) of Life of Martin Rázus
FILOZOFIA 63, 2008, No 10, p. 901

The paper offers an analysis of Martin Rázus' work *Argumenty (Arguments, 1932)* and its place in the history of philosophy and ethics in the first half of the 20th century in Slovakia. Rázus deals with three basic forms of life: (a) its biological-anthropological form, which is a presupposition and basis of the other two forms: (b) life in the form of a family life; (c) on the top of the development there is the life in the form of a nation or national life. All three forms are penetrated by morality and namely by humanity. Attention is paid also to some ways of understanding life shared by B. Spinoza, E. Fromm and M. Rázus.

Keywords: M. Rázus – Life – Family – Nation – Morals – Moral law – B. Spinoza

Martin Rázus sa narodil 18. októbra 1888 vo Vrbici (dnes časť Liptovského Mikuláša), bol bratom spisovateľky Márie Rázusovej-Martákovej. Navštevoval školy v Liptovskom Mikuláši, Banskej Bystrici, Kežmarku a vyštudoval teológiu v Bratislave (1907 – 1911). Absolvoval študijný pobyt v Edinburghu (1911 – 1912). V cirkevných službách pôsobil v Modre, Pribylíne, Moravskom Lieskovom a v Brezne. Bol aktívny aj v politike, ako poslanec Národného zhromaždenia Československej republiky (1929 – 1937) a zároveň aj ako predseda Slovenskej národnej strany (1929 – 1937). Najznámejší je však ako spisovateľ, a zvlášť spisovateľ pre deti a mládež. Z jeho literárnych diel možno uviesť: *To je vojna!* (1919), *Svety* (1929), *Júlia* (1930), *Maroško* (1932), *Maroško študuje* (1933), *Krčmársky kráľ* (1935), *Odkaz mŕtvych* (1936) atď. Zomrel 8. augusta 1937 v Brezne.

V. G.

Úvod. Martin Rázus v mnohých smeroch patrí k veľmi významným postavám slovenského kultúrneho, politického, filozofického a duchovného života prvej polovice 20. storočia, aj napriek tomu, že jeho dielo postupom času ako keby upadalo do zabudnutia. Príčinou je do značnej miery aj politická aktivita Martina Rázusa v rámci Slovenskej národnej strany, najmä v tridsiatych rokoch 20. storočia, ktorá ho v mene boja za slovenský národ viedla k viacerým politickým a ideologickým chybám. Jednou z nich bolo politické a volebné spojenectvo s Andrejom Hlinkom a jeho Slovenskou ľudovou stranou. Okrem toho začiatkom tridsiatych rokov Rázus sa značne diskvalifikoval článkom obdivujúcim v nemeckom národnom socializme jeho dôraz na národ, čo ho na pomerne dlhé roky znevážilo v očiach demokraticky a občiansky zmýšľajúcej verejnosti, zvlášť po druhej svetovej vojne a zmene politických pomerov v Československu. Napriek tomu treba konštatovať, že Martin Rázus bol výnimočným zjavom na Slovensku v prvej polovici 20. storočia, pretože bol básnikom, prozaikom, publicistom, politikom, poslancom, kňazom,

filozofom života (T. Münz), prípadne etikom¹ a bojovníkom za práva národa. Vďaka jeho mnohostrannej aktivite možno ho smelo prirovnávať k popredným slovenským národným dejateľom 19. storočia, zvlášť k predstaviteľom štúrovskej generácie. V tom bola sila a zároveň slabosť jeho postojov, ako upozornil v Rázusovom nekrológu Vladimír Clementis, ktorý napísal, že Rázus sa pokúšal staré a dávno vyblednuté ideály štúrovskej národnej pospolitosti prenášať do celkom nového sociálneho prostredia, čo bolo beznádejné, nečasové a muselo ho to viesť k tragickým omylom a nedorozumeniam ([1], 362). Alexander Matuška ho veľmi symptomaticky nazval hurbanistom 20. storočia, naznačujúc, že Rázus sa v mene národnej idey dopúšťal rovnako veľkých chýb ako Jozef Miloslav Hurban ([18], 298).

V súčasnosti sa takmer vôbec nespomína Rázusov prínos v oblasti filozofie či etiky na Slovensku v prvej polovici 20. storočia. Príkladom môžu byť aj *Dejiny filozofie na Slovensku v XX. storočí*, kde sa Martin Rázus vôbec neuvádza [17].² Napriek tomu, že nebol profesionálnym filozofom či etikom, jeho dielo je v mnohých prípadoch preniknuté životným filozofickým postojom, formujúcim sa dlhé roky a v rozličných podobách sa prejavujúcim aj v jeho literárnej tvorbe. Rázus sa otázkami etiky a morálky sústredenejšie zaoberal napríklad už v knihe literárnych esejí *Z drobnej prózy* (1926), no určite najvýznamnejšia je jeho kniha filozofických esejí *Argumenty s podtitulom Hovory so synom a s tebou* (1932).³ Nedá sa však povedať, že až takmer na sklonku života dospel k formulovaniu svojho filozofického stanoviska, pretože otázkami etiky sa zaoberal aj v rozličných iných kontextoch, často veľmi aktuálnych, ako to bolo napríklad v súvislosti s 1. svetovou vojnou ([28], 275 – 283).

V *Argumentoch* veľmi často rozvíja myšlienky, ktoré v prvotnej podobe formuloval v knihe *Z drobnej prózy*, prípadne vo svojej literárnej tvorbe. Veľmi zaujímavá je forma diela, pretože sa v ňom prihovára svojmu synovi a všetkým jeho vrstovníkom, formulujúc

¹ Nemožno Martina Rázusa nazvať filozofujúcim moralistom, pretože napríklad *Slovník slovenského jazyka* charakterizuje moralistu ako toho, kto hlása prísnu mravnosť, ako mravokárcu ([22], 177). Podľa súčasne platného *Krátkeho slovníka slovenského jazyka* moralista je ten, kto sa zaoberá otázkami morálky, prípadne kto moralizuje, hlása prísne mravy ([15], 205). Ak by sme Rázusa nazvali moralistom, tak dáme na rovnakú úroveň všetkých, ktorí sa v rozličnej podobe zaoberajú morálkou, teda od profesionálnych etikov, ďalej napríklad spisovateľov alebo publicistov príležitostne sa vyjadrujúcich k morálke až po tých, ktorí sa zaoberajú morálkou na úrovni každodenného jazyka („krémových rečí“). V Rázusovom prípade určite nejde o moralizovanie, ale nie je vhodné zaradiť ho ani medzi tých, ktorí sa nezáväzne zaoberajú morálkou. Rázus mal dobré teoretické východiská svojich názorov, vyplývajúce z intenzívneho štúdia filozofie počas jeho vysokoškolských rokov ([5], 23 – 29). Prezentoval ich okrem iného aj pri analýze nemorálnosti ospravedlňovania prvej svetovej vojny ([28], 275 – 283).

² Nesporne aj ja som spoluzodpovedný za to, pretože ani vo svojej práci *Angažovanosť, solidarita, zodpovednosť* (1994) a ani v kapitole nazvanej *K dejinám slovenskej evanjelickej etiky v prvej polovici 20. storočia* v spomínaných *Dejinách filozofie na Slovensku v XX. storočí* ([9], 118 – 132) som nevenoval dostatočnú pozornosť osobnosti a filozoficko-etickému dielu Martina Rázusa. V prvej práci som len okrajovo spomínal Rázusove názory v súvislosti s politickou orientáciou slovenských evanjelikov v danom období ([7], 76 – 77) a v druhej práci som sa jeho dielom nezaoberal vôbec. Jedinou výnimkou v doterajších prácach o dejinách filozofie na Slovensku je krátka úvaha, ktorú Teodor Münz venoval Rázusovi vo svojej monografickej štúdií zaoberajúcej sa náboženskou filozofiou na Slovensku v prvej polovici 20. storočia ([21], 472 – 474).

³ Jeho syn s odstupom času napísal na margo tohto diela, že ide o filozofický svetonázor, nie doktrinársky, nie prilepený na káre nejakého slávneho mysliteľa, ale názor, ktorý si overoval v každodennom živote a časť tohto zanechal v *Argumentoch* ([29], 30 – 31).

názory a stanoviská k základným morálnym a životným otázkam nielen doby, v ktorej žil, ale často k večným otázkam bytia a zmyslu života človeka. Michal Chorváth sa vyjadril, že pre Rázusove filozoficko-etické úvahy sú typické črty demokratizmu a realizmu v masarykovskom zmysle. Rázus sa podľa neho takmer v celej knihe venuje etickým úlohám súdobého človeka ([11], 197 – 198).⁴

M. Rázus

Obsah a hodnota života. Jednou z hlavných tém Rázusových filozoficko-etických úvah v *Argumentoch* je otázka života. U Rázusa primárne ide o tri podoby života, ktoré sú významné práve svojím mravným rozmerom. V prvom rade ide o život, respektíve život človeka v jeho biologicko-antropologickej podobe, ktorý je predpokladom a východiskom ďalších foriem života a jeho uskutočňovania, t. j. v podobe rodiny (rodinného života) a ktorý vrcholí vo forme národa, respektíve národného života. Všetkými tromi formami života sa prelína mravnosť konkretizovaná v podobe humánosti.

Pre Rázusa je typický pohľad na život, ktorý je poznamenaný určitou mierou biologického determinizmu. Zastáva názor, že život prináša permanentne

otázky a pochybnosti, hľadanie odpovedí na ne je večným údelom ľudstva. Rozum sám osebe nestačí. Potrebujeme aj cit, aby sme dokázali správne odpovedať na tieto otázky a pochybnosti. Nestačí len vedieť, čo je dobré, ako sa domnievali starovekí Gréci, pretože ľudia to často i vedia, mohli by tak konať, a nekonajú, lebo od poznania k precíteniu potreby toho je veľká diaľka ([23], 59). Naopak, cit vplýva až príliš intenzívne na predstavy

⁴ Rázusov súčasník Stanislav Mečiar napísal na adresu *Argumentov*, že je to postoj filozofa vyznávajúceho vnútorné poznanie problémov a s týmto poznaním sa zdôveruje, rozširuje ho medzi iných, tak, ako kedysi Sokrates vyjadroval na verejnosti formou rozhovoru práve mládeži svoje poznanie a nepriamo ju teda vychovával svojou formou výrazu. *Argumenty* podľa Mečiara práve touto povahou rozhovoru pripomínajú filozofické dialógy gréckych filozofov ([19], 183).

mysle a na ich formovanie. Cít je podľa neho popri rozume druhý pilier mosta tvoriaceho mravný život. Rozum a cít majú človeku pomáhať žiť, šťastne žiť. Podľa Rázusa treba sa pridať na stranu právd podporujúcich život a jedným z kritérií pravosti týchto právd je aj ich účelnosť. Pri tvorbe názoru na život veľkú úlohu zohráva aj skúsenosť vekov, skúsenosť generácií. Radí nezatvárať oči pred prejavmi nehumánosti u človeka. Na druhej strane ponúka možnosť zvoliť si riešenie či odpoveď s využitím vlastností človeka vyzdvihujúcich ho nad zvieratá. Život, plnohodnotný život, je métou, o ktorú sa treba usilovať. Z čím nižšieho stupňa vykročíme k tejto méte, tým máme väčšie nádeje dostať sa vysoko a prejsť namáhavú, ale úspešnú cestu, pretože práve bieda môže byť najlepším trénerom či pomocníkom na ceste k životným métam. V tomto smere má Rázus mnoho spoločného so Spinozom a s jeho chápaním významu života, jeho zachovania a uskutočňovania v súvislosti s realizáciou či dosahovaním mravnej dokonalosti. Spinoza vo svojej *Etike* napísal, že „dobrom alebo zlom nazývame to, čo prospieva alebo škodí zachovaniu nášho bytia..., čo zväčšuje alebo znižuje, podporuje alebo obmedzuje našu schopnosť konať“ ([30], 241). Podobne na inom mieste píše, že rozum nás žiada, aby sa každý usiloval zachovať svoje bytie. „... sama snaha zachovať svoje vlastné bytie a šťastie sa zakladá na tom, že človek môže zachovať svoje bytie“ ([30], 248). Zastávam názor, že u Rázusa zaznieva určitá ozvena Spinozovho vyjadrenia o význame života pre naše konanie a schopnosť byť mravným, žiť mravný život. Rázus možno pripisuje väčší význam citu vo svojom chápaní života a mravnosti, môžeme u neho hovoriť viac-menej o parite rozumu a citu, zatiaľ čo u Spinozu ide o dialektiku rozumu a citu, v ktorej však jednoznačne dominuje rozum a jeho význam pre morálny život človeka ([8], 69 – 74).

Sily života a smrti (či prúdy života a zmaru, ako ich nazýval Rázus) sú hybnými silami vývoja jednotlivca, ovplyvňujú jeho vôľu, názory i spôsob poznávania a prijímania sveta okolo nás. Vyzýval na ich poznávanie, pretože iba to zabezpečí, že budeme vedieť, čoho sa máme chrániť a čo máme podporovať. Šťastie jednotlivca závisí práve od toho, ako dokážeme využiť sily života vo svoj prospech pri jeho rozvoji a ako sa dokážeme chrániť pred silami smrti. Prúd života je prasila, čo núti mladý strom pučať a kvitnúť, núti človeka, národy a ľudstvo boriť sa so svetom, tvoriť hodnoty hospodárske, kultúrne i etické, spoločenské i národné. Podľa Rázusa je to ohromná impulzívna sila, túžba, ktorá nás stále ženie vpred. Ak je však „... prúd života prevážený vo svojej intenzite prúdom zmaru, nastáva pomalý alebo rýchlejší rozklad, a to je počiatok cesty k pádu“ ([23], 22 – 24). Treba bojovať o pozitívny názor na život a neustále sa treba v tom cvičiť a zdokonaľovať. Heslom človeka má byť: Nedat' sa životu ([23], 56 – 57). Táto Rázusova úvaha silno pripomína Frommovu myšlienku o syndróme rastu a syndróme rozpadu, ktorú formuloval v súvislosti s vymedzením biofilnej a nekrofilnej orientácie, resp. etiky vo svojej práci *Ľudské srdce*. Podľa Fromma „biofilná etika má svoj vlastný princíp dobra a zla. Dobré je všetko, čo slúži životu; zlé je to, čo slúži smrti. Dobro je úcta k životu, všetko, čo život zmnožuje, čo znamená rast, rozvinutie. Zlo je všetko to, čo život dusí, utláča, trhá na kusy“ ([3], 48 – 49).⁵

Našou povinnosťou je podľa Rázusa usilovať sa prežiť svoj život tak, aby prúdy života prevážili nad prúdmi zmaru, aby sme svoj život prežili dôstojne a vzostupne k vr-

⁵ Podobne sa Fromm vyjadril aj vo svojej práci *Človek a psychoanalýza*, kde napísal, že voľba medzi životom a smrťou je základnou alternatívou etiky, je to alternatíva medzi produktívnosťou a deštruktívnosťou, medzi silou a bezmocnosťou, medzi cnosťou a nerestou ([2], 168).

cholu tvorivých síl. Dielo, práca sú podľa neho programom života. Práca ani prípadné bohatstvo z nej plynúce však nie sú cieľom samy osebe. Práca je len prostriedok na dosiahnutie vyššej dokonalosti človeka, jeho spokojnosti a šťastia, rovnako aj prospechu celého ľudského spoločenstva ([23], 18 – 21). Na Rázusovej gradácii života jednotlivca je zaujímavá skutočnosť, že aj Fromm dospel k záveru o potrebe orientovať ľudský život predovšetkým na rozvoj tvorivých či produktívnych síl človeka. Fromm chápal produktivnosť človeka ako schopnosť sebakultivácie a sebarozvoja. Ide o schopnosť človeka využiť svoje sily a možnosti, ktoré má ([4], 106 – 128).⁶ Aj to je do značnej miery veľmi podobné Rázusovej koncepcii rozvoja jednotlivca. Rázus však vyjadril svoje myšlienky v takejto podobe viac ako tri desaťročia pred Erichom Frommom. Zdá sa, že spoločným východiskom pri týchto úvahách by mohol byť predovšetkým Spinoza. Zatiaľ čo u Fromma je to zrejme, pretože Fromm sa k Spinozovi priamo hlásil, u Rázusa je to skôr len určitá hypotéza. Potvrdením hypotézy o Spinozovom vplyve na Rázusa by mohli byť aj evidentne stoické momenty vyskytujúce sa v Rázusových názoroch, ktoré nájdeme v určitej podobe aj u Spinozu (zmiňujem sa o nich na iných miestach svojho príspevku).⁷ Nesporne je pravda, že Rázus vyjadril svoje myšlienky veľmi tézovito, na rozdiel od Spinozu a Fromma, ktorí ich rozpracovali do podoby uceleného systému. Značný rozdiel týkajúci sa rozsahu a hĺbky rozpracovania myšlienok u Rázusa, Spinozu a Fromma však nemôže slúžiť ako dôvod na popretie určitej analógie, prípadne tvrdenia o tom, že Rázus pri formulovaní svojich úvah mohol nadväzovať na Spinozu a pri vyjadrení niektorých tvrdení predbehol aj Ericha Fromma.

Život a mravný zákon. Rázus dospel k záveru, že „prúdy života a zmaru majú podivného regulátora, je to tzv. mravný zákon“ ([23], 27). Chápal ho do značnej miery ako prejav biologickej evolúcie, lebo ďalej konštatoval, že „podmienky života a borby... sú nie práve náhodilo, ale pevne postavené. Ktorý druh týmto podmienkam nevie vyhovieť, ten sa stráca a zaniká. Čo je to iné, ako skrytý zákon bytia, čo sa vo vývoji tvorstva očividne uplatňuje? Tento zákon omnoho všestrannejšie zasahuje i nás, a to nielen biologicky, ale i duchovne a morálne“ ([23], 27).⁸ Život prirovnal k boxerovi, s ktorým treba neustále bojovať, pretože on nemá s človekom žiadny súcit. Treba sa ho snažiť poraziť

⁶ K analýze Frommovej etiky bližšie pozri napríklad moju prácu *Etika sociálnych dôsledkov a jej kontexty* ([8], 82 – 95).

⁷ Autori zaoberajúci sa Rázusovým životom a dielom, napríklad Michal Gáfrík a Ján Juríček, sa prikláňajú k názoru, že na Rázusove filozofické názory mali najväčší vplyv anglický filozof John Ruskin (1819 – 1900), prípadne Lev Nikolajevič Tolstoj či Oswald Spengler a že v jeho literárnej tvorbe nájdeme vplyvy Arthura Schopenhauera či Thomasa Carlyla. Nikto z nich však nespomína žiadnu súvislosť medzi Rázusovými a Spinozovými názormi. Pravdou je, že v Rázusových *Argumentoch* sa nenachádza žiadny priamy odkaz na Spinozu. O tom, že Rázus poznal Spinozove názory, sa môžeme domnievať len nepriamo, na základe tvrdenia Michala Gáfríka, podľa ktorého pre Rázusa v období rokov 1907 – 1910 bola hlavným záujmom „... filozofia, dejiny filozofie a filozofia dejín. Nie ako osobná záľuba či predmet teoretického hľadania, ale ako spôsob životného sebauvedomenia a cesta k životnej záchrane“ ([5], 23). Spinoza vo svojej etike kladie dôraz práve na život a jeho zachovanie, čo by mohlo byť tým momentom, ktorý prípadne mohol osloviť aj mladého Martina Rázusa do takej miery, že vedome či podvedome prijal Spinozove názory za svoje.

⁸ Viera Žemberová hovorí o Rázusovej idei oscilácie medzi dobrom a zlom; v etike podľa nej Rázus videl jedno z možných riešení a jeho podstata spočívala v bytí v súlade s mravným zákonom ([32], 36).

([23], 56 – 57). Možno teda uviesť, že mravný zákon je v skutočnosti evolučný zákon? Myslím si, že takéto chápanie mravného zákona u Rázusa primárne platí na úrovni biologického chápania života; v jeho vyšších formách, ako sú rodina či národ, nie je jeho vplyv až taký silný, čo však neznamená, že ich nepreniká. Potvrdenie tejto hypotézy môžeme nájsť aj v jeho ďalších slovách, podľa ktorých zákonitosti fungovania života a borby si ľudstvo postupne samo uvedomovalo na základe vlastnej životnej skúsenosti. Podľa jeho názoru dokonca aj *Desatoro* je príkladom tejto sily a skúsenosti, pretože vyjadruje praktické rady do života, ktorými sa riadi ľudstvo. Kresťanstvo a jeho pravdy tiež vyjadrujú mravný zákon, ktorý je vo svojej podstate biologickým či evolučným zákonom, respektíve príkazom smerujúcim k zachovaniu života a jeho produktívnemu rozvoju. Ak sa jednotlivec, národ či ľudstvo neriadia mravným zákonom, strácajú silu a schopnosť žiť. Ľudstvo sa večne proti nemu búri a podľa neho v jeho časoch sú príkladom vzbury proti tomuto zákonu socializmus a komunizmus, hovoriac o potrebe prehodnotenia mravných názorov. Rázus, odvolávajúc sa práve na tento mravný zákon, žiada počkať, aká bude odpoveď mravného zákona, pretože on je tým najvyšším našim zákonom vtlačeným „... do nášho telesného organizmu a psychického i ľudského vnútra“ ([23], 28). Prirovnáva mravný zákon k rieke tečúcej od prameňa k svojej delte; a tak, ako nemožno zmeniť prúd rieky, nemožno podľa neho v skutočnosti zmeniť ani mravný zákon. Možno však napáchať veľa škôd.

Mravný zákon si netreba neustále opakovať, pretože za normálnych okolností podľa Rázusa človek dokáže inštinktívne cítiť, čo smie, a čo nie. Na to nadväzuje aj mravná zodpovednosť, ako výsledok porovnávania nášho konania s odkazom mravného zákona. Podľa neho to platí o jednotlivcovi, národe, ako aj o celom ľudstve. Svedomie je barometrom našej citlivosti na to, do akej miery je naše konanie v súlade s mravným zákonom. Mravný zákon je kompasom usmerňujúcim nás v prúde života, vedúcim k tomu, aby sme pocítovali mravnú zodpovednosť za naše konanie, prejavom toho, do akej miery pocítojeme našu zviazanosť so spoločnosťou, národom, rodinou, ale aj so samým sebou a so svojou budúcnosťou.

Najdokonalejším prejavom mravného zákona je podľa neho kresťanstvo obsahujúce duchovné vitamíny, ktoré sú reálnou skutočnosťou, čo nenahradí nijaká filozofická morálka ani tzv. etické náboženstvo. Tieto vitamíny rastú podľa jeho názoru vo svojej pôsobivosti práve podľa stupňa pomeru, v akom je veriaci kresťan so svojím Bohom. Len ľudia, čo žili v tomto najintímnejšom pomere, šli za svoju pravdu s úsmevom i na popravisko. Len takým ľuďom podľa neho možno pomôcť slovami: Viera tvoja ťa uzdravila! ([23], 61). Nesporne je pravda, že Rázus ako veriaci človek vo svojich filozoficko-etických úvahách nezaprel vlastné náboženské presvedčenie. Náboženská viera je východiskom jeho úvah a tvorí aj záver, ku ktorému smeruje jeho myslenie a celoživotné snaženie. Na druhej strane treba uznať, že náboženstvo pre Rázusa nie je dogma, o ktorej by nepochyboval či nediskutoval. Relativizuje dokonca aj otázku nadprirodzeného pôvodu *Desatora* ([23], 28).⁹ Na mnohých miestach svojich úvah konštatuje pochybnosti v otázkach cirkví, viery, náboženstva, rovnako však aj v súvislosti s vedou, rozumom alebo filozofiou. Napriek týmto pochybnostiam mierne uprednostnil vo svojom živote cit a náboženskú vieru pred chladným rozumom vedy alebo filozofie, pretože podľa neho cit

⁹ Michal Gáfrik tvrdí, že Rázus v *Argumentoch* relativizuje celú problematiku náboženstva ([6], 170).

a viera dokázu ako terapeutický prostriedok na prekonávanie životných kríz človeka fungovať lepšie než vedecké teórie či filozofia ([23], 6 – 8, 62 – 63). Rázus však svoje presvedčenie neabsolutizuje a nikomu nevnučuje.¹⁰ Práve naopak, vyzýva nás, aby sme si vybrali to, čo považujeme za najlepšie pre seba: všetko skúsiť a najlepšieho sa držať.¹¹

Ján Števček tvrdí, že mravný zákon vyznieva u Rázusa čisto kantovsky, čo považuje z jeho stanoviska kultúry a orientácie za celkom prirodzené. Podľa Števčeka ide o typickú protestantskú etiku, o pokus o zjednotenie vedomia a bytia, myšlienky a reality za predpokladu, že v tomto vzťahu sú vedomie a idea rozhodujúce. Odtiaľ náznakov iracionálneho v Rázusovej racionalite, jeho snaha mravnosťou zdôvodniť akýkoľvek ľudský čin ([31], 123). Nesporne existuje formálna podobnosť medzi Kantovým a Rázusovým mravným zákonom, ale z obsahového hľadiska je medzi nimi oveľa viac rozdielov než podobností. Pravdou je to, že v oboch prípadoch ich mravný zákon je absolútny, nepodmienený a apriórny. Nesmieme však zabudnúť, že Kantov mravný zákon je vrcholne racionálne pochopený, na rozdiel od Rázusovho, ktorý je výsledkom dialektiky rozumu a citu s výrazným biologizujúcim rozmerom. U Kanta neprichádza do úvahy v mravnom zákone žiadny empirický aspekt, pretože ten podľa Kanta dehonestuje akúkoľvek mravnosť. Rázus dokonca hovorí v určitej súvislosti o účelnosti či prospešnosti životných právd ako prejavu mravného zákona, čo Kant úplne odmietal ([13], 91; [14], 53 – 54).

V konečnom dôsledku sa však Rázus prikláňa k dialektike života a smrti, pretože svoje úvahy posúva od života k smrti. „V priebehu týchto úvah hľadeli sme spolu životu do tváre – teraz zahľadme sa do obličaja smrti, môj milý! Lebo ako je veľká výhoda pre človeka vedieť pekne žiť, tak je ešte väčšia – keď dôjde tomu čas – dôstojne a pekne i rozlúčiť sa s týmto svetom“ ([23], 64). Možno v tom vidieť stoický motív vedúci k vyrovnanosti s dočasnou našou životom a s nevyhnutnosťou smrti. Konštatuje, že myšlienky na smrť prijíma s pokojom, hoci má rád život, má rád tento svet, ale nevedel by sa im tešiť večne. Život prirovnal k večeru, keď človek túži odpočinúť si od všetkého, dobrého i zlého rovnako. A tak je to správne. Smrť nebral ako trest, skôr ako vyrovnanie a odmenu, po krátkej epizóde pozemského života ([23], 67). Smrť či život po smrti je podľa neho predovšetkým časom pokoja, ktorý si možno zaslúžiť či ho dosiahnuť statočným a svedomitým využitím času, ktorý máme k dispozícii v tomto svojom živote, od svitu až po tichý súmrak života. Jeho zmysel spočíva podľa neho v poznaní „... sveta i seba a ulavovaním bolesti iných, všetkých, a tým i – svojej!“ ([23], 68).

¹⁰ Súhlasím s názorom Zdenka Kasáča, že napriek Rázusovej kresťansko-humanistickej životnej orientácii v jeho *Argumentoch* je až prekvapivo málo fideizmu ([16], 332). Zastávam názor, že Rázusove *Argumenty* nemožno považovať za druh nábožensko-reflexívnej spisby typickej pre jeho dobu. Prvým dôvodom na odmietnutie takého zaradenia je takmer okrajová prítomnosť náboženskej problematiky v jeho úvahách. Ďalej možno poukázať na ucelenosť jeho úvah dotýkajúcich sa najvýznamnejších otázok celého ľudského života od zrodzenia až po smrť, čo vyjadrujú aj názvy jeho jednotlivých esejí (*Svit, Domov, Studňa, Dielo, Rozmarín, Chlieb, Mrk, Chrám* atď.). Rázusov životopisec Michal Gáfrík oceňuje na *Argumentoch* práve Rázusovu „schopnosť vystihnúť zložitú javy jednoduchým a zrozumiteľným jazykom...“, pripomína, že Rázusovi nešlo o riešenie vysoko teoretických problémov, ale mal v úmysle prezentovať „... svoju životnú filozofiu a filozofiu účinného zorientovania sa v zložitých otázkach života a spoločnosti“ ([6], 163). *Argumenty* (a ani eseje *Z drobnej prózy*) podľa mňa v žiadnom prípade nemajú typické črty nábožensko-reflexívnej spisby, ktorej špecifickým znakom je náboženská apológia a mravoučný charakter. V spomínaných Rázusových dielach nenájdeme ani jedno, ani druhé.

¹¹ Bližšie sa náboženským rozmerom Rázusových úvah zaoberal T. Münz ([21], 473 – 474), preto sa vo svojom príspevku obmedzujem len na aspekty, ktoré sa priamo viažu na skúmanú problematiku.

Vo svojej knihe *Z drobnej prózy* použil metaforu starca reprezentujúceho večné plynutie času, v ktorom sa rozplývajú a končia individuálne sny a túžby po lepšom živote, no pokračujúce v živote ďalších generácií ([27], 97 – 98). Podľa môjho názoru ide o veľmi zaujímavú metaforu o večnej túžbe človeka a ľudstva po lepšom živote. Prináša nové ideály, nádeje i sklamaná, ale táto túžba stále získava nových prívržencov, nových verných, schopných pracovať či obetovať sa v prospech nádeje či myšlienky na lepšiu a krajšiu budúcnosť jednotlivca i ľudstva ako celku. Menia sa obsahy týchto túžob, ich realizátori, len čas zostáva večný; on je priestorom pre tieto nové túžby, nádeje, prácu, no i sklamaná. Michal Gáfrík však zastáva názor, že Rázus v posudzovaní života a smrti, všetkého, čo je medzi tým, nebol prílišným optimistom. Bol skôr kriticky uvažujúcim relativistom s dôrazom na mravné princípy a hodnoty ([6], 171). Bez ohľadu na trpké životné skúsenosti Martina Rázusa možno konštatovať, že jeho filozofický postoj k životu a smrti je veľmi zreлым postojom človeka uvedomujúceho si zložitosti životných osudov a jeho cieľom je prežiť dobre svoj život, ako aj pomôcť v tomto úsilí všetkým tým, ktorí majú o to záujem. Teodor Münz charakterizoval Rázusa ako filozofa života prikyvujúceho všetkým jeho svetlým stránkam ([21], 473), s čím možno v podstate súhlasiť. Na druhej strane netreba zabúdať, že samotný Rázusov život v mnohých oblastiach nebol príkladom šťastia a úspechu, no Rázus na život ani tak nezašiel, skôr naopak.

Rázus si veľmi dobre uvedomoval, aj na základe svojej vlastnej životnej skúsenosti, že základným predpokladom je mať chlieb, odev, zdravú vodu, čerstvý vzduch a životodarné slnko. Uspokojenie tejto potreby nemusia nadiktovať žiadne politické systémy či ideológie, to nám káže zdravý rozum a skutočný záujem ľudského spoločenstva ([23], 10 – 11). Kritika sociálnej nespravodlivosti je do značnej miery príznačná pre Rázusovu tvorbu, tak literárnu, ako aj esejistickú. V úvahách obsiahnutých v knihe *Z drobnej prózy* veľmi často metaforicky poukazoval na to, že nádherné paláce, vily alebo drahocenný nábytok zostrojili ruky tých, ktorí nikdy nepocítili radosť z ich užívania, nemali dostatok prostriedkov na slušný a dôstojný život ([27], 44 – 46). Podobne v jeho literárnych dielach, napríklad v románoch *Krčmársky kráľ* (1935) a *Svety* (1929), sú predmetom silnej kritiky bieda, alkoholizmus a vôbec sociálna nespravodlivosť existujúca vo vtedajších slovenských pomeroch.

Človek, rodina a národ. Všetky bohatstvá sveta budú podľa neho zbytočné, ak si človek nebude vážiť človeka. Všetkým bohatstvám sveta bude chýbať chuť či farba a nám schopnosť tešiť sa z nich, ak nenájdeme radosť z nám blízkych ľudí. V protiklade k socialistickým ideám kolektivismu či proletárskeho internacionalizmu Rázus tvrdil, že „kto nevie zahorieť láskou k najbližším, s ktorými ho spája krv i kosť, ako zahorí k miliónom, ktoré ani nepozná?“ ([23], 12). Podľa neho nemožno milovať celé ľudstvo, a pritom nenávidieť svojich blízkych. Rodina a naši blízki sú záhradkou, kde môže vykvetnúť krásny kvet, ale v konečnom dôsledku je na nás, či vykvitne, či ho dokážeme vypestovať sami v sebe. Máme poznávať svet, ale ešte viac treba poznávať seba, pretože len jednotlivec je tým, kto dokáže naplňať krásne ideály, rozvíjať vlastný život. Nedá sa to bez poznania sveta, konfrontácie s ním, bez hľadania vlastných odpovedí na jeho otázky či pochybnosti, ktoré nám prináša. Svet tvorí množstvo jedinečných a neopakovateľných individuálnych svetov ľudí, na čo podľa neho nesmieme zabúdať. Človek sa podľa Rázusa

stáva človekom vtedy, „... keď rozkvitne v ňom poznanie a cit ľudskosti“ ([23], 15). Vlastné svedomie je to, čo nám hovorí, či má hovoriť, čo je správne, a čo nesprávne, nie výčitky sveta. O to je to dôležitejšie, že „ľudstvo má svoju tvár a svoj tieň, svojich svätcov i svojich zločincov a neraz ťažko ich je rozoznať od seba. Vplyv ich križuje sa neraz a musíš mať dobré oči, vystihnúť, či máš pred sebou apoštola dokonalejšieho života a či prasto piráta, zaobaleného do apoštolského rúcha, s gestami a heslami, primeranými dobre štylizovanej maske na lotrovskom obličaji. A takýchto je veľa, keď sú i rozličného stupňa, ale je ich všade“ ([23], 15). Možno konštatovať, že do značnej miery je to aj výsledok vlastnej Rázusovej skúsenosti so svetom, ako bol s ním konfrontovaný v mnohých politických či spoločenských kontextoch či ešte za čias Rakúsko-Uhorska, alebo aj po vzniku Československej republiky, keď vtedajšia politická moc v ňom videla významného odporcu politickej idey jednotného československého národa. Snažila sa ho preto rozličnými prostriedkami a spôsobmi diskreditovať v očiach verejnosti. Najznámejším príkladom sú dlhotrvajúce publicistické a súdne spory s Dimitrijevičom.

Poznanie života na základe vlastnej (často trpkaj) skúsenosti ho priviedlo k stoickým záverom, že šťastie možno nájsť len v samom sebe a že od sveta netreba veľa očakávať, pretože kto veľa čaká, ten sa môže dožiť veľkého sklamania, a ten, kto málo čaká, bude šťastný, ak dosiahne čo i len o trochu viac. Najdôležitejšie však podľa neho je naučiť sa prijímať údery, pretože vtedy to nebude bolieť. Najdôležitejšie je vybudovať si svoje Ja stojace nad dojmami sveta, ktoré sa nedá ovplyvniť mienkou sveta o šťastí či nešťastí, ale vždy si zachová so stoickým pokojom duševnú rovnováhu ([23], 16 – 17).¹² Podobne stoický motív môžeme nájsť aj v jeho názore na bolesť a jej miesto či význam v živote. Podľa neho bolesť patrí k životu ako tŕňa k predmetu osvietenému slnkom. Bolesť musíme najprv poznať, aby sme mohli nad ňou zvíťaziť. Aj na základe vlastných skúseností z prekonaných životných kríz dospel k poznaniu, že duševná bolesť je ako tiger, s ktorým treba bojovať na život a na smrť ([23], 53 – 55).¹³ Bolesť je podľa jeho názoru to, čo nás zjednocuje bez ohľadu na naše postavenie či sociálny status, čo nás robí rovnocennými ([27], 17). Nájdeme tu podobnosť aj so Spinozom a jeho „stoickým“ názorom, že miera slobody človeka závisí od jeho schopnosti rozumom ovládať afekty, čo sa dá aplikovať aj na Rázusov vzťah k šťastiu, nešťastiu alebo bolesti.

Tvrdil, že život je práca, a preto si treba nájsť program hodný nášho života. Bohatstvo nie je cieľom či programom, pre ktorý by sme sa mali usilovať žiť, pretože samo osebe neposkytuje ani spokojnosť, ani šťastie. Práca je našou morálnou povinnosťou a patrí jej česť. Práca sa však musí zameriavať nielen na úžitok iných, ale rovnako aj na prospech vlastnej osoby. Len taká práca je povznášajúca a produktívna. Rázus takto polemizoval so socialistickými či kolektivistickými ideami práce zameranej výlučne na prospech ostatných, respektíve ľudstva ako celku. Veľmi významný moment vo všetkých Rázusových úvahách je jeho protestantský dôraz na záujem a potreby jednotlivca. V kontexte súčasných filozoficko-etických diskusií by sme mohli charakterizovať jeho názor na úlohu

¹² Zdá sa, že stoicizmus bol do určitej miery Rázusov životný postoj, teda nielen teoretická pozícia, pretože presne to isté radil v liste svojej sestre Márii už v roku 1921, čiže 11 rokov pred vydaním *Argumentov* ([24], 68 – 69).

¹³ Do tohto kontextu zapadá aj názor Michala Gáfrika, ktorý tvrdí, že *Argumenty* sú výrazne individuálnym svedectvom o osobne pretrpených názorových zápasoch. Podľa neho ide o zápasy a spory predovšetkým etické ([6], 162).

a význam jednotlivca v živote spoločnosti ako príklad etického egoizmu.¹⁴ Dôkazom toho je aj jeho názor, podľa ktorého v žiadnom prípade nie práca je cieľom celého ľudského snaženia, ale dokonalosť, spokojnosť a šťastie jednotlivca. Práca je len jedným z prostriedkov toho, ako to možno dosiahnuť, podobne ako domov či rodina ([23], 12, 21).

Podmienkou života je podľa neho aj sociálna spravodlivosť, pretože nerovnováha medzi kapitálom, výrobou a spotrebou vzbudzuje oprávnenú nespokojnosť tých, ktorí trpia obrovským nedostatkom pri uspokojovaní základných životných potrieb. Ak je národ ako rodina, potom úlohou rodiny je najprv postarať sa o tých, ktorí hynú, teda o svojich sociálne najslabších. „Cez rodinu je cesta k národu, cez národ k celému ľudstvu, ktoré nájde svoj mier a blahobyť, keď ho nájdu tie zložky, z ktorých pozostáva“ ([23], 46). Národ, respektíve národný život je veľmi významnou kategóriou v Rázusových úvahách, ale vôbec to neznamená, že sa pohybuje v rovine úzkoprsého nacionalizmu. Práve naopak, národ je pre neho len východiskom k tomu, aby sa jednotlivec prostredníctvom neho identifikoval s najvyššími záujmami ľudstva; a v tom vidí skutočnú hodnotu človeka. U Rázusa možno identifikovať dve roviny úvah o mieste a význame jednotlivca v živote spoločnosti. Jedna z nich je filozoficko-etická rovina, kde primárne vychádza z preferovania pozície, ktorú nazývame eticko-egoistickou s určitými črtami stoicizmu a biologizácie mravného zákona. Na druhej strane, v sociálno-politickej, respektíve sociálno-etickej rovine Rázus preferuje chápanie jednotlivca cez hodnotu národa a celého ľudského spoločenstva.¹⁵ Pripomína, že ľudia nie sú rovnakí ani pokiaľ ide o ich schopnosť, ani pokiaľ ide o ich charakter. Poznať v nich celý zverinec, ovce i vlkov, hadov i medvede a tigre, ako i krdle oviec a gagotavých husí. A nie je to inak ani s národmi ([23], 48). Treba to brať do úvahy pri konštruovaní smelých plánov na premenu budúcnosti ľudstva; na to však podľa neho zabúdajú socializmus i komunizmus, ktoré sa spoliehajú výlučne na rozumový svet a úplne ignorujú citový svet. Nedá sa prejsť od egocentizmu ku kolektívnemu altruizmu, a to predznamenáva pád socializmu i komunizmu, čo je podľa Rázusa len otázkou času. „Nemožno jednou rukou zabíjať mrav a druhou vykúliť výsledky najdokonalejšieho a najvyššieho mravu, ako nemožno porozbíjať vajcia a s triezvou, normálnou myslou sľubovať krdle vyliahnutých kurčiat. Metódami nenávisť svet sa zrumí i so svojou civilizáciou, ale neprestaví“ ([23], 51). Treba súhlasiť s názorom Jána Juríčka, že Rázus ako kritik verejného života na jednej strane neprijímal komunizmus, zvlášť dialektický materializmus ako jeho filozofický základ, na druhej strane však rozhodne zavrhol bezohľadné kapitalistické sebestvo ([12], 179 – 180).

V sociálno-politickej či sociálno-etickej rovine bol národ pre Rázusa tým cieľom, o ktorý sa usiloval celý život a ktorému podriadil, či dokonca obetoval celý svoj život. Tvrdil, že chceme sa vyžiť predovšetkým ako slovenský národ, silniť v povedomí slovenskej spolupatričnosti, budovať si svoj slovensko-národný charakter, kultivovanosť a brániť si svoju slovenčinu, ktorá je a ostane zjavným symbolom existenčných záujmov nášho národa a našich životných práv. Forma slovenského národa je podľa neho oprávne-

¹⁴ Aj v tom možno vidieť podobnosť medzi Rázusovými a Spinozovými názormi, pretože Spinoza sa často uvádza ako príklad etickej koncepcie preferujúcej etický či rozumný egoizmus ([30], 247 – 248; [8], 74 – 75; [10], 111 – 120).

¹⁵ Spinoza bol presvedčený, že štát je nástrojom zabezpečujúcim mravný život človeka, no Rázus nevnímal vtedajší československý štát ako primeraný nástroj na realizáciu tohto cieľa, preto aj v kontexte štúrovských úsilí 19. storočia chápal národ ako najvhodnejšiu formu realizácie mravného života človeka.

ná tradíciu, rečou, odlišným charakterom a je pre nás formou tou najsprávnejšou a najprimeranejšou ([23], 45). V súvislosti s jeho publicistickou tvorbou, ale najmä politickou aktivitou často zaznievalo a ešte aj v súčasnosti zaznieva obvinenie Rázusa z nacionalizmu. Alexander Matuška v roku 1969 v tejto súvislosti napísal, že napriek chybám a nedostatkom Rázusovej politiky treba spravodlivo oceniť Martina Rázusa ako rodoľuba a patriota, no predovšetkým ako demokrata a humanistu, za čo mu patrí česť ([18], 66).

Národný život a jeho podoba v Rázusovom literárnom diele. Problematika národa, respektíve národného života má významné miesto aj v Rázusovej literárnej tvorbe, zvlášť prozaickej. Rázus vo svojom štvordielnom románe *Svety* prezentuje dedinu ako jadro slovenského národa až rousseauovsko idylicky v protiklade k životu v meste, a najmä vo veľkom svete, ktorý je symbolom sklamaní, nepokoja a rozorvanosti ([25], 198 – 199). Slovenská dedina je pre hlavného hrdinu Paľa Beňa miestom návratu k skutočnému životu, pravým hodnotám vrátane morálnych hodnôt, hoci na druhej strane sám Rázus ukazuje, že ani hodnoty dediny vrátane jej morálnych hodnôt nie sú už tým, čím boli kedysi v minulosti. Riešenie vidí v návrate späť, v odvrátení sa od veľkého sveta a vzrastu nárokov, v návrate nazad, dokonca až k sedliackemu primitivizmu ([26], 449). „... čo stojí všetka múdrosť sveta, ak má človeka spraviť nešťastným? Pozrite tú ich prostotu, poveru. Rozmýšľam a prichodí mi na myseľ – neraz i vy, lekári, predpíšete sladkú vodu a pomôže. Nie liek – dôvera, ako je užívaný!“ ([25], 208). Ak by sme na Rázusov pohľad aplikovali Millovu koncepciu kvalitatívneho utilitarizmu, tak Rázus sa na rozdiel od Johna Stuarta Milla skôr prikláňa na stranu spokojného blázna, respektíve hlupáka než na stranu nespokojného Sokrata ([20], 84). Rázus v osudoch a názoroch Pavla Beňa do značnej miery stelesnil svoju vlastnú rozorvanosť a roztrpčenosť z prehier a nepochopenia, ktorého sa mu dostalo vo veľkom svete. Lenže nie svet, ale, zdá sa, najmä sám Rázus bol príčinou, že ho svet nepochopil, pretože predovšetkým on nepochopil svet, ktorý sa zmenil a rýchlo menil.

Svojej vízií národa obetoval nielen svoje zdravie, podobne ako Svarínsky, ale v skutočnosti aj svoj život. Všetko svoje úsilie paradigmaticky vyjadril vo *Svetoch*: „... nehlásam nenávisť, ako mi pripisujú. Len spravodlivosť! A keď nahnú nádobu na jednu stranu, ja ju musím na druhú. Inak by sa obsah musel vyliat. A keď stavajú dom na jednom krídle z dobrého, na druhom zo slabého materiálu – musím kričať, bo sa pre to darebáctvo ten dom raz zrúti“ ([26], 185).

Záver. Michal Gáfrik tvrdí, že filozofických rozpráv o základných životných otázkach vo svetovej literatúre je iste neúrekom: rozličného charakteru a rozličného zamerania. Napriek tomu Rázusove *Argumenty* medzi nimi nepochybne zaujímajú veľmi osobité a významné miesto. Sú knihou praktickej životnej filozofie, kvintesenciou hlbokkej životnej múdrosti. Múdrosti osobnostnej, pretože hoci Rázus – najmä v krízových mladých rokoch – prešiel intenzívnou fázou filozofického štúdia a jeho *Argumenty* sú aj syntézou „múdrosti vekov“, ako celok i v jednotlivostiach sú dielom hlboko autentickým a skrz-naskrz pôvodným ([6], 171 – 172). Myslím, že ťažko jednoznačne zaradiť Rázusove filozoficko-etické úvahy do rámca filozofie 20. storočia. Pravdou je to, že nevyunikajú hlbokou skúmaniu problematiky, ani analytickosťou postupov, ani rozvinutosťou do podoby teore-

tického systému. Nesporne treba oceniť ich „prvolezectvo“ v pomeroch filozofie a etiky na Slovensku v prvej polovici 20. storočia. Veľmi zaujímavý a podnetný je ich čiastočne spinozovský, racionalistický charakter, dôraz na význam a úlohu života ako mravného princípu či už na individuálnej, alebo aj na sociálnej úrovni v podobe rodiny, národa a ľudského spoločenstva vôbec. Až prekvapujúco pôsobí Rázusova anticipácia stanovísk viažucich sa na úlohu a význam života, ktoré neskôr našli svoje miesto v koncepcii Ericha Fromma a ktoré vyplývajú priamo zo Spinozovej etickej koncepcie. Preto možno uzavrieť, že Rázus nebol len významný slovenský spisovateľ, ale určite mu prislúcha aj významná úloha v dejinách filozofie a etiky na Slovensku v 20. storočí.

LITERATÚRA

- [1] CLEMENTIS, V.: Tragédia Martina Rázusa. In: Clementis, V.: *Vzduch našich čias*, 2. zv. Bratislava: VPL 1967, s. 362 – 364.
- [2] FROMM, E.: *Človek a psychoanalýza*. Praha: Aurora 1997.
- [3] FROMM, E.: *Lidské srdce*. Praha: Nakladatelství Josefa Šimona 1996.
- [4] FROMM, E.: *Mít, nebo být?* Praha: AURORA 2001.
- [5] GÁFRIK, M.: *Martin Rázus I. Osobnosť a dielo (1888 – 1923)*. Bratislava: Národné literárne centrum 1998.
- [6] GÁFRIK, M.: *Martin Rázus II. Osobnosť a dielo (1923 – 1937)*. Bratislava: Literárne informačné centrum 2000.
- [7] GLUCHMAN, V.: *Angažovanosť, solidarita, zodpovednosť. Konzekvenčialistická analýza slovenskej evanjelickej sociálnej etiky*. Prešov: Universum 1994.
- [8] GLUCHMAN, V.: *Etika sociálnych dôsledkov a jej kontexty*. Prešov: PVT 1996.
- [9] GLUCHMAN, V.: K dejinám slovenskej evanjelickej etiky v prvej polovici 20. storočia. In: ([17], 118 – 132).
- [10] GLUCHMAN, V.: Spinoza's God and Good. In: Nembach, U. – Rusterholz, H. – Zulehner, P. M. (eds.): *Informationes Theologiae Europae*. Frankfurt – Berlin: Peter Lang 1997, pp. 111 – 120.
- [11] CHORVÁTH, M.: Mysliteľ Martin Rázus (Dva póly dnešného slovenského myslenia). In: *Kritický mesačník*, 1939, r. 2, s. 196 – 202.
- [12] JURÍČEK, J.: *Martin Rázus: Básnik a politika*. Bratislava: STIMUL 1993.
- [13] KANT, I.: *Kritika praktického rozumu*. Bratislava: Spektrum 1990.
- [14] KANT, I.: *Základy metafyziky mravov*. Bratislava: Kalligram 2004.
- [15] KAČALA, J. – PISÁRČIKOVÁ, M. – POVAŽAJ, M. (eds.): *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava: Veda 1987.
- [16] KASÁČ, Z.: Argumenty. Hovory so synom i s tebou. In: *Literárny archív* 1994, č. 30/93, s. 332 – 335.
- [17] KOLLÁR, K. – KOPČOK, A. – PICHLER, T. (eds.): *Dejiny filozofie na Slovensku v XX. storočí*. Bratislava: Infopress 1998.
- [18] MATUŠKA, A.: *Celistvosť literatúry*. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1991.
- [19] MEČIAR, S.: Rázusove Argumenty. In: *Slovenské pohľady*, 1942, r. 58, č. 3, s. 179 – 191.
- [20] MILL, J. S.: *Bentham. Utilitarizmus*. Prešov: LIM 2000.
- [21] MÜNZ, T.: Náboženská filozofia na Slovensku v prvej polovici 20. storočia. In: *Filozofia*, 1994, r. 49, č. 7, s. 403 – 481.
- [22] PECIAR, Š. (ed.): *Slovník slovenského jazyka*, 2. zv. (1-o). Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1960.
- [23] RÁZUS, M.: *Argumenty. Hovory so synom i s tebou*. Liptovský Mikuláš: Tranoscius 1993.
- [24] RÁZUS, M.: List Martina Rázusa sestry Márii z Pribyliny do Prešova z 11. 2. 1921. In: *Zborník Martina Rázusa I*. Banská Bystrica: G.A.G. 2003, s. 68 – 69.
- [25] RÁZUS, M.: *Svety*. 1. diel. Bratislava – Praha: L. Mazáč 1929.
- [26] RÁZUS, M.: *Svety*. 4. diel. Bratislava – Praha: L. Mazáč 1929.

- [27] RÁZUS, M.: *Z drobnej prózy. Sobrané spisy, zv. 12.* Turčiansky Svätý Martin: Matica slovenská 1947.
- [28] RÁZUS, M.: Vojna a náboženstvo. In: *Cirkevné listy*, 1915, r. 29, č. 11 – 12, s. 275 – 283.
- [29] RÁZUS, M., ml.: O mojom otcovi. In: *Zborník Martina Rázusa 1.* Banská Bystrica: G.A.G. 2003, s. 9 – 37.
- [30] SPINOZA, B. *Etika.* Bratislava: Pravda 1986.
- [31] ŠTEVČEK, J.: Osobnosť Martina Rázusa. In: *Slovenské pohľady*, 1988, r. 104, č. 10, s. 119 – 123.
- [32] ŽEMBEROVÁ, V.: Štruktúra epického príbehu v poetike Jégého a Rázusovej prózy s námetom z histórie. In: *Slovenská literatúra*, 1981, r. 28, č. 1, s. 33 – 41.

Príspevok je súčasťou riešenia grantovej úlohy VEGA č. 1/2229/05 *Reflexie morálky na Slovensku.*

prof. PhDr. Vasil Gluchman, CSc.
Inštitút filozofie a etiky FF PU
17. novembra 1
080 78 Prešov
SR
e-mail: gluchman@unipo.sk

**REDAKCIA FILOZOFIE ŽELÁ
VŠETKÝM SVOJIM
PRISPIEVATEĽOM,
ODBERATEĽOM A PRIAZNIVCOM**

ŠŤASTNÝ NOVÝ ROK 2009

**PLNÝ OSOBNÝCH
A PRACOVNÝCH ÚSPECHOV**